

DOI 10.26886/2414-634X.2(21)2018.14

UDC 37.(477.65)

**DEVELOPMENT OF ARTISTIC EDUCATION IN
YELISAVETHRAD REGION (SECOND HALF OF XIX – BEGINNING OF
XX CENTURY) IN HISTORICAL AND PEDAGOGICAL RESEARCHES**

O. Filonenko, PhD in Pedagogical Sciences

Central Ukrainian Volodymyr Vynnychenko State Pedagogical University,
Ukraine, Kropyvnytskyi

The article presents an analysis of historical and pedagogical sources of national scholars, which reveal the issues of artistic education of Yelisavethrad region during the second half of the XIX – early XX centuries. The regional features of the activity and evolution of forms and methods of teaching fine arts in different types of educational institutions have been revealed. Significant contribution of the zemstvo (provincial nobility), as well as charitable organizations, which existed for the maintenance of individuals in the development of artistic and aesthetic education and arts education in Yelisavethrad has been noted. The influence of artistic education on the development of cultural and educational life of the region has been considered. Analysis and systematization of the research on this problem has received further development.

Key words: historiography, Yelisavethrad region, artistic education, educational institutions, educational process.

кандидат педагогічних наук, доцент, Філоненко О. В. Розвиток художньої освіти на елисаветградщині (друга половина XIX – початок XX століття) в історико-педагогічних дослідженнях/ Центральноукраїнський державний педагогічний університет імені Володимира Винниченка, Україна, Кропивницький

У статті представлено аналіз історико-педагогічних джерел вітчизняних науковців, в яких розкриваються питання художньої освіти Єлисаветградщини в період другої половини XIX – початку XX століття. З'ясовано регіональні особливості діяльності та еволюцію форм і методів навчання образотворчого мистецтва у різних типах навчальних закладів. Відзначено значний внесок земства, а також благодійних організацій, які існували на утримання приватних осіб, провідних митців та педагогів у розвиток художньо-естетичного виховання й художньої освіти в Єлисаветграді. Розглянуто вплив художньої освіти на розвиток культурно-просвітницького життя регіону. Подальшого розвитку набули аналіз і систематизація досліджень з даної проблеми.

Ключові слова: історіографія, Єлисаветградщина, художня освіта, навчальні заклади, освітній процес.

Вступ. Розбудова української незалежної держави створила сприятливі умови для відновлення і розвитку педагогіки, національної системи освіти і виховання дітей та молоді в Україні. Успішність реформування в освітній галузі значною мірою залежить від того, наскільки повно і ефективно будуть використані ті позитивні надбання, які базуються, передусім, на національному і регіональному педагогічному досвіді. Ці обставини спонукають до опрацювання матеріалів з розвитку художньої освіти на Єлисаветградщині в окреслених хронологічних межах.

Історія розвитку художньої освіти Єлисаветградщини описана в різних наукових працях. З сучасних історико-педагогічних досліджень з питань художньої освіти в регіоні заслуговують на увагу наукові розвідки І. Босої, В. Боська, З. Гуріч, О. Класової та ін., в яких відображено різні аспекти регіональної художньої освіти. Проте цілісна

історія розвитку художньої освіти Єлисаветградщини (другої половини XIX – початку XX століття) ще належно не висвітлена в історіографії.

Формулювання мети та завдань статті. У статті проаналізовано наукові джерела, які стосуються розвитку художньої освіти на Єлисаветградщині (другої половини XIX – початку XX століття).

Виклад основного матеріалу статті. Історіографія проблеми розвитку художньої освіти в краї базується на роботах, перші з яких з'явилися в кінці XIX століття і стосувалися розвитку освіти Єлисаветградського повіту загалом.

Так, матеріали з окремих питань заснування вечірніх рисувальних класів в Єлисаветградському земському реальному училищі містяться в «Систематическом своде постановлений Єлисаветградского уездного земского собрания за 1865–1895 г.» [539]. Зокрема, у звіті за 1895 р. читаємо: «Директор Єлисаветградського земського реального училища Михайло Завадський для підвищення ефективності навчального процесу в 1879 р. запросив на посаду викладача малювання та чистописання випускника Петербурзької академії мистецтв Петра Крестоносцева. Отримавши його згоду, керівництво училища приступило до організації рисувального класу, який мав відповідати всім педагогічним та художнім вимогам. Спеціально для занять з малювання було перебудовано окреме велике приміщення, виписано необхідні предмети для викладання та підготовлено відповідні меблі. Так було покладено початок художньому кабінету і забезпечено умови для проведення занять» [539, с. 639].

Про Єлисаветградську вечірню художню школу із захопленням писав розпорядник пересувних виставок художник П. Івачьов: «У них при Земському реальному училищі є прекрасна рисувальна школа, яка і не снилася Харкову. Учнів 60 душ ... Учителем там академік Крестоносцев» [12, с. 29].

Із «Систематического свода постановлений Елисаветградского уездного земского собрания за 1865–1895 годы» дізнаємося, що упродовж 18 років роботи в училищі за свою педагогічну діяльність П. Крестonosцев отримав багато відзнак від губернського та повітового земства, Міністерства народної освіти, а також Петербурзької академії мистецтв. Керівництвом Елисаветградського земського реального училища також зазначалося, що його учні завжди мали помітні успіхи. Серед них були і такі, що відразу по закінченню вечірніх рисувальних і креслярських класів вступили до Петербурзької академії мистецтв на архітектурне відділення, це: О. Вейзен, Є. Гружевський, О. Стаборовський, П. Косюра, П. Федоровський [12, с. 696].

Необхідний матеріал сконцентрований у звітах, зокрема в «Отчете о состоянии Елисаветградского Земского Реального училища за 1892 г.» знаходимо інформацію, що на літніх канікулах учням вечірніх рисувальних класів пропонувалося самостійно виконувати завдання, серед яких переважно були орнаменти, копії з малюнків О. Калама та етюди на вільну тему. Найкращі роботи вивішувалися в класах училища та експонувалися на різноманітних виставках [11, с. 222].

Зазначимо і публікації у місцевій газеті «Голос Юга» (1913) [10], в якій періодично розглядалися питання художньо-естетичного виховання підростаючого покоління.

Наукові доробки з досліджуваної проблеми побачили світ зі становленням української держави.

Окремі питання розвитку художньої освіти в Елисаветграді розглядає З. Гуріч у кандидатській дисертації «Розвиток художньої освіти в початкових та середніх навчальних закладах Херсонської губернії (друга половина XIX – початок XX ст.)» (2017) [7]. Так, дослідниця з'ясувала, що досвід Елисаветградського земського реального училища свідчить про ініціативність, методичні, творчі

пошуки викладачів у напрямі удосконалення освітнього процесу викладання дисциплін художньо-естетичного спрямування, його певну професіоналізацію на основі академічних традицій та інноваційних методів і форм [7, с. 111]. Однак, автором досвід художньої освіти в Єлисаветграді згадувався лише побіжно і увага в основному зосереджувалася на вивченні організаційно-педагогічних особливостей функціонування мистецьких шкіл у великих культурних центрах – Одесі, Херсоні, Миколаєві.

Регіональні особливості діяльності та еволюцію форм і методів навчання образотворчого мистецтва у різних типах навчальних закладів у Єлисаветграді розглянула у публікації «Історія перших художніх виставок при Єлисаветградських навчальних закладах» (2008) [9] старший науковий співробітник Кіровоградського художньо-меморіального музею О. О. Осмьоркіна О. Класова. У статті автор відзначає значний внесок земства, а також благодійних організацій, які існували на утримання приватних осіб у розвиток художньо-естетичного виховання й художньої освіти в Єлисаветграді.

Дослідження свідчить, що становлення художньої освіти в Єлисаветграді припадає на другу половину XIX ст. і пов'язане з відкриттям у 1867 р. Єлисаветградського ремісничо-грамотного училища, Єлисаветградського товариства поширення грамотності і ремесел, при якому існувала мистецька секція у 1873 р., вечірніх рисувальних класів (художнього і технічного рисування) академіка П. Крестоносцева при Єлисаветградському земському реальному училищі у 1880 р., місцевої філії благодійного «Товариства шанувальників вишуканих мистецтв» у 1884 р., живописно-малярної майстерні при Фірсовському міському початковому училищі у 1910 р.

О. Класова у статті визначає вплив культурно-мистецького життя краю досліджуваного періоду на становлення художньої освіти регіону

та внесок провідних митців та педагогів у розвиток художньої освіти. Окремо відзначається роль педагогів Єлисаветградського ремісничо-грамотного училища О. Біркіна, П. Крестonosцева та ін., які запровадили нові методики художньо-естетичного виховання через заснування художнього музею, проведення художніх пересувних виставок-експозицій, заснування гуртків і курсів, читання лекцій з історії мистецтва.

Частину історичних матеріалів з проблеми художньої освіти в краї висвітлено в публікації В. Боська «Єлисаветградське благодійне товариство поширення грамотності і ремесел (1873–1914)» (2010) [6]. Автор з'ясував, що становленню й розвитку художньої освіти в Єлисаветграді в другій половині XIX – на початку XX ст. значною мірою сприяла діяльність Товариства розповсюдження грамотності та ремесел, яке було ініціатором та організатором проведення перших художніх виставок в місті. Дослідження засвідчило, що у другій половині XIX – на початку XX ст. діяльність членів товариства, які були безпосередніми організаторами виставок та яким удалося залучити в експозицію ледве не всі художні скарби Єлисаветграда, зуміли надати їй просвітницького спрямування.

В електронному виданні «Єлисаветградське громадське комерційне училище» [8] знаходимо інформацію, що значну увагу в училищі приділяли художній освіті та художньо-естетичному вихованню учнів. У публікації детально аналізується діяльність талановитих художників-педагогів у закладі. Так, зокрема, згадується Митрофан Максимович Поляков, який після закінчення у 1906 р. Строгановського художньо-промислового училища у Москві був запрошений до Єлисаветграда. У комерційному училищі він викладав малювання та каліграфію. Митрофана Максимовича у 1913 р. його було обрано членом оргкомітету з влаштування в Єлисаветграді Першої міської художньої

виставки. На ній експонував 20 живописних творів (кримські та північні краєвиди). Влітку 1912 р. М. Поляков їздив у Дрезден на Міжнародний конгрес з проблем художнього виховання та навчання дітей малюванню. Написав цікаві та глибокі роздуми про дитячу художню творчість «Из впечатлений Дрезденского конгресса», що були опубліковані в «Очерках деятельности Общества распространения коммерческого образования в Елисаветграде» (1914).

У 1914 році М. Поляков переїздить до Томська, стає викладачем комерційного училища (до 1923 р.) та влаштовує у Томську виставку пейзажів Єлисаветградщини і водночас намагався втілити в життя художні новації, запозичені в Єлисаветграді. Приміром, у 1918 р. за його ініціативи засновані Томські рисувальні класи, які у 1919 р. були реорганізовані в Народну академію мистецтв. Митрофан Максимович регулярно читав публічні лекції з історії мистецтв.

Після від'їзду М. Полякова, його посаду в Єлисаветградському комерційному училищі посів художник і педагог Михайло Михайлович Щеглов, викладач Томського комерційного училища. До Єлисаветграда М. Щеглов прибув уже досить знаним у Росії митцем. Приміром, у 1910 р. на замовлення відомого московського видавця Ситіна він виконав ілюстрації до розкішного посмертного видання роману Льва Толстого «Анна Кареніна». М. Щеглов – автор серії рисунків з життя та побуту корінних народів Сибіру, ілюстрував сибірські народні казки. Михайло Михайлович був учасником Всеросійського з'їзду художників у Петербурзі (1911). У Єлисаветградському громадському комерційному училищі викладав з 1913 по 1915 рік. Брав участь у 1-й та 2-й єлисаветградських художніх виставках (1913, 1914), став членом Єлисаветградського благодійного товариства розповсюдження грамотності та ремесел. У 1913 р. він читав у Єлисаветграді лекції «Об

искусстве Сибири», викладав також у ремісничо-грамотному училищі, проводив заняття з групами учителів початкових класів Єлисаветграда.

У дослідженні аналізується і діяльність викладача предметів естетичного циклу Олександра Андрійовича Біркіна. Окрім Єлисаветградського громадського комерційного училища він працював також викладачем креслення на вечірніх рисувальних класах при Єлисаветградському земському реальному училищі. В 1911 р. О. Біркін їздив до Петербурга на Всеросійський з'їзд художників. Про свої враження написав ґрунтовний звіт, опублікований у книзі «Очерки деятельности Общества распространения коммерческого образования за первое пятилетие» (Єлисаветград, 1914). Був, як і М. Поляков та М. Щеглов, членом Єлисаветградського товариства розповсюдження грамотності й ремесел, одним з організаторів Першої міської художньої виставки (1913). Того ж року відкрив художньо-креслярські класи при заводі Ельворті та власну майстерню. У громадському комерційному училищі О. Біркін організував креслярське бюро. Разом з наставником учні проводили топографічні дослідження місцевостей, виконували складні креслення, зокрема й на замовлення [8].

Окрім вищеназваних робіт, вагому цінність для розуміння специфіки регіональних ознак художньої освіти в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. мають наукові розвідки провідного мистецтвознавця відділу Образотворчого мистецтва Інституту мистецтвознавства етнології та етнографії ім. М. Т. Рильського НАН України І. Босої [1; 2; 3; 4; 5].

Заслуговує на увагу публікація І. Босої [1], в якій на основі архівних матеріалів розглянуто історію створення та простежено діяльність Вечірніх рисувальних і креслярських класів при Єлисаветградському земському реальному училищі, що були організовані академіком портретного живопису Петром Крестоносцевим.

Зокрема, дослідниця проаналізувала навчальні плани, програми та методикку викладання мистецьких дисциплін в училищі. Виходячи з аналізу різних джерельних матеріалів автор відзначила, що організація навчального процесу в Вечірніх рисувальних і креслярських класах відбувалася під впливом загальних освітніх тенденцій, що домінували в системі освіти Російської імперії в другій половині XIX – на початку XX ст. І. Боса визначила домінуючі принципи в педагогічній практиці досліджуваного періоду, яка, з одного боку, орієнтувалася на регламентовану академічну систему, а з іншого – засвоювала демократичний принцип професійного навчання, що відображав реалістичні тенденції в мистецтві. Демократичний принцип, підкреслює дослідниця, передусім, був заснований на творчій індивідуальності та педагогічному досвіді та прийомах художників, які працювали в училищі. При цьому в структурі системи викладання простежувався помітний зв'язок з навчальними програмами інших рисувальних шкіл. Позитивним моментом було й те, що на вечірніх рисувальних і креслярських класах могла навчатися молодь непривілейованих станів, а місцеве земство завжди сприяло покращенню матеріальної бази реального училища та рисувальних класів, – зауважує автор.

У результаті аналізу навчальних програм І. Босою доведено, що основна увага викладачів Вечірніх рисувальних і креслярських класів була спрямована на освоєння учнями основ рисунка та живописної техніки, уміння komponувати картини, створювати художні образи. Тут вивчали малюнок, живопис, ліплення, креслення та прикладні мистецтва, зокрема розпис по фарфору та фаянсу.

Оскільки в місті не було художнього музею чи постійних виставок, відзначає дослідниця, стимулом до творчої діяльності та розвитку художніх смаків учнів слугували щорічні підсумкові виставки в училищі. Результати таких виставок, а також конкурсів, на яких представлялися

роботи учнів Вечірніх рисувальних і креслярських класів, зокрема й академічних, вказують на те, що їхній рівень, з погляду професійної грамотності та художньої майстерності, був досить високим.

І. Боса відзначає високий професійний рівень викладачів Вечірніх рисувальних і креслярських класів, серед яких були переважно художники-педагоги, які закінчили Петербурзьку академію мистецтв, що забезпечувало високий рівень підготовки учнів і давало згодом можливість найталановитішим учням продовжити навчання у престижних навчальних закладах Російської імперії (Імператорській академії мистецтв, школі Штігліца, Строгановському училищі), а також за кордоном.

У результаті наукового пошуку автор приходить до висновку, що Вечірні рисувальні і креслярські класи, спочатку організовані академіком портретного живопису П. Крестonosцевим при Єлисаветградському земському реальному училищі як «експеримент», згодом виправдали своє призначення і стали осередком художньої освіти, який відіграв значну роль у художньому житті Єлисаветграда та краю в цілому [1].

Життєвий шлях, педагогічну діяльність та творчі здобутки П. Крестonosцева детально розглянуті І. Босою у публікації «Художник-педагог, академік портретного живопису Петро Крестonosцев (Волгін)» (2010) [5]. Так, дослідниця з'ясувала, що діяльність Петра Крестonosцева мала основоположне значення для розвитку мистецької освіти в краї, а його колеги та учні утворили творчий осередок, який формував культурно-мистецьке середовище міста того часу, яке справило значний вплив згодом на цілий ряд відомих художників-педагогів, живописців, графіків, архітекторів скульпторів, художників театру та кіно [5, с. 52].

У статті «Роль художників-педагогів у формуванні й розвитку мистецького життя міста Єлисаветграда в другій половині XIX – на початку XX ст.» (2012) [4] автор висвітлила внесок митців і художників-педагогів у розвиток художньої освіти регіону. Насамперед І. Боса зосередилася на дослідженні спадщини художників-педагогів Єлисаветградського земського реального училища – П. Сороки, М. Лебедєва, А. Ольшанського, М. Нікольського, Ф. Козачинського. Також І. Боса у статті зазначила викладачів інших місцевих навчальних закладів, які внесли вагомий вклад у розвиток художньої освіти: учнів Петербурзької академії мистецтв – Д. Павлова та Т. Зубкова; художників, діяльність яких була пов'язана з Омськом – М. Полякова та М. Щеглова; членів Єлисаветградського товариства поширення грамотності та ремесел, які займалися організацією створення місцевого художнього музею, О. Біркіна та С. Данішевського [4, с. 54]. Проаналізувавши діяльність художників-педагогів, які працювали в навчальних закладах Єлисаветграда в другій половині XIX – на початку XX ст., дослідниця встановила, що саме вони відіграли провідну роль у формуванні загального процесу мистецького життя міста і краю в цілому – їхня діяльність мала універсальний характер, вони брали активну участь у громадському житті міста, були організаторами художніх виставок, студій, майстерень. Отримавши освіту в столичних закладах, вони поширювали в провінції певні художні принципи, які були притаманні для сучасності і, які зі свого боку, відображалися у провінційному мистецтві. Висока якість навчання художній майстерності визначалась належною освітою та творчою обдарованістю художників. Завдяки отриманим ґрунтовним академічним знанням, які стали основою зацікавлення мистецтвом, талановита молодь міста могла вступити до Петербурзької академії мистецтв чи до будь-якого іншого навчального закладу з технічним

спрямуванням. При цьому дослідниця наголошує, що особливу роль у цьому процесі відіграли Вечірні рисувальні та креслярські класи при Єлисаветградському земському реальному училищі [4, с. 54].

У публікації «Роль Товариства поширення грамотності та ремесел у художньому житті Єлисаветграда на межі XIX–XX століть» (2011) [3] І. Боса акцентувала увагу на формах і методах організації культурно-просвітницької роботи художньої секції Товариства, основними завданнями якої було пропагування всіх видів мистецтва та розглянула роль членів художньої секції в організації художніх виставок, творчих вечорів, благодійних акцій і заходів у місті, художнього музею. Це дало змогу встановити, що Товариство поширення грамотності та ремесел відіграло важливу роль у становленні та розвитку художнього життя краю [3, с. 149].

Висновки. Як показав аналіз праць з історії художньої освіти Кіровоградщини (Єлисаветградщини) основна увага дослідників зосереджена на висвітленні подій другої половини XIX – першої третини XX ст. – створення та діяльність Вечірніх рисувальних і креслярських класів при Єлисаветградському земському реальному училищі; досвід організації культурно-просвітницької роботи художньої секції Єлисаветградського товариства поширення грамотності та ремесел; унесок митців і художників-педагогів у розвиток художньої освіти регіону. На даний час відсутні такі наукові дослідження, де було б системно і в повній мірі проаналізовано розвиток мистецької освіти на Кіровоградщині у XX столітті, тому дане питання потребує подальших наукових розвідок.

Література:

1. Боса І. О. *Діяльність Вечірніх рисувальних і креслярських класів при Єлисаветградському земському реальному училищі кінця XIX –*

початку ХХ ст. [Електронний ресурс] / І. О. Боса. – Режим доступу: www.nbuiv.gov.ua/old_jrn/Soc_Gum/Vknukim_myst/2012_26/5.pdf.

2. Боса І. О. Діяльність товариств пересувних художніх виставок і його вплив на художнє життя Єлисаветграда кінця ХІХ – на початку ХХ ст. Деякі аспекти провінційної художньої критики [Електронний ресурс] / І. О. Боса. – Режим доступу: www.knukim.edu.ua/wp-content/uploads/2016/06/61.pdf.

3. Боса І. О. Роль Товариства поширення грамотності та ремесел у художньому житті Єлисаветграда на межі ХІХ–ХХ століть [Електронний ресурс] / І. О. Боса // Українське мистецтвознавство: матеріали, дослідження, рецензії. – 2011. – Вип. 11. – С. 145–150.

4. Боса І. О. Роль художників-педагогів у формуванні й розвитку мистецького життя міста Єлисаветграда в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. / І. О. Боса // Вісник Харківської державної академії дизайну і мистецтв. Мистецтвознавство. Архітектура. – № 6. – Харків, 2012. – С. 52–55.

5. Боса І. О. Художник-педагог, академік портретного живопису Петро Крестonosцев (Волгін) / І. О. Боса // Студії мистецтвознавчі: Архітектура. Образотворче та декоративно-вжиткове мистецтво. – К., 2010. – 140 с.

6. Босько В. Єлисаветградське благодійне товариство поширення грамотності й ремесел (1873–1914) / В. Босько // Вечірня газета. – 2010. – 17 липня. – С. 7.

7. Гуріч З. Розвиток художньої освіти в Херсонській губернії (друга половина ХІХ – початок ХХ століття) / З. Гуріч // Наукові записки [Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка]. – Сер.: Педагогічні науки. – Кіровоград: РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2015. – Вип. 139. – С. 176–179.

8. *Елисаветградському громадське комерційне училище [Електронний ресурс] – Режим доступу: – [http:// www.n-slovo.com.ua/.../1305-kbcfdtnuhflcmrt](http://www.n-slovo.com.ua/.../1305-kbcfdtnuhflcmrt).*
9. *Классова О. Історія перших художніх виставок при Елисаветградських навчальних закладах / О. Классова // Український музей при навчальному закладі: історія і сучасність. Матеріали обласної науково-методичної конференції. – Кіровоград: Видавництво КОІППО імені Василя Сухомлинського, 2008. – С. 102–109.*
10. *О елисаветградских выставках // Голос Юга. – 1913. – 16 сентября.*
11. *Отчет о состоянии Елисаветградского Земского Реального училища за 1892 г. // Державний архів Кіровоградської області. – Ф. 60. – Оп. 1. – Спр. 114. – Арк. 222.*
12. *Систематический свод постановлений Елисаветградского уездного земского собрания 1865–1895 годы / сост. Е. И. Борисов. – Елисаветград: Тип. Гольденберга. 1895 – 897 с.*

References:

1. *Bosa I. O. Diialnist Vechirnikh rysivalnykh i kresliarskykh klasiv pry Yelysavethradskomu zemskomu realnomu uchylyshchi kintsia XIX – pochatku XX st. [Elektronnyi resurs] / I. O. Bosa. – Rezhyim dostupu: www.nbu.gov.ua/old_jrn/Soc_Gum/Vknukim_myst/2012_26/5.pdf.*
2. *Bosa I O. Diialnist tovarystv peresuvnykh khudozhnikh vystavok i yoho vplyv na khudozhnie zhyttia Yelysavethrada kintsia XIX – na pochatku XX st. Deiaki aspekty provintsiinoi khudozhnoi krytyky [Elektronnyi resurs]/ I. O. Bosa. – Rezhyim dostupu: www.knukim.edu.ua/wp-content/uploads/2016/06/61.pdf.*
3. *Bosa I. O. Rol Tovarystva poshyrennia hramotnosti ta remesel u khudozhnomu zhytti Yelysavethrada na mezhi XIX–XX stolit [Elektronnyi*

- resurs] / I. O. Bosa // *Ukrainske mystetstvoznavstvo: materialy, doslidzhennia, retsenzii.* – 2011. – Vyp. 11. – S. 145–150.
4. Bosa I. O. *Rol khudozhnykiv-pedahohiv u formuvanni y rozvytku mystetskoho zhyttia mista Yelysavethrada v druhii polovyni XIX – na pochatku XX st.* / I. O. Bosa // *Visnyk Kharkivskoi derzhavnoi akademii dyzainu i mystetstv. Mystetstvoznavstvo. Arkhitektura.* – № 6. – Kharkiv, 2012. – S. 52–55.
5. Bosa I. O. *Khudozhnyk-pedahoh, akademik portretnoho zhyvopysu Petro Krestonostsev (Volhin)* / I. O. Bosa // *Studii mystetstvoznavchi: Arkhitektura. Obrazotvorche ta dekoratyvno-vzhytkove mystetstvo.* – K., 2010. – 140 s.
6. Bosko V. *Yelysavethradske blahodiine tovarystvo poshyrennia hramotnosti y remesel (1873–1914)* / V. Bosko // *Vechirnia hazeta.* – 2010. – 17 lypnia. – S. 7.
7. Hurich Z. *Rozvytok khudozhnoi osvity v Khersonskii hubernii (druga polovyna XIX – pochatok XX stolittia)* / Z Hurich // *Naukovi zapysky [Kirovohradskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Volodymyra Vynnychenka].* – Ser.: *Pedahohichni nauky.* – Kirovohrad: RVV KDPU im. V. Vynnychenka, 2015. – Vyp. 139. – S. 176–179.
8. *Elysavethradskomu hromadske komertsiiine uchylyshche [Elektronnyi resurs]* – Rezhym dostupu: – <http://www.n-slovo.com.ua/.../1305-kbcfdtnuhflcmrt>.
9. *O elysavethradskykh vystavkakh* // *Holos Yuha.* – 1913. – 16 sentiabria.
10. *Otchet o sostoianyy Elysavethradskoho Zemskoho Realnoho uchylyshcha za 1892 h.* // *Derzhavnyi arkhiv Kirovohradskoi oblasti.* – F. 60. – Op. 1. – Spr. 114. – Ark. 222.
11. *Systematycheskyi svod postanovlenyi Elysavethradskoho uezdnoho zemskoho sobranyia 1865–1895 hody* / sost. E. Y. Borysov. – *Elysavethrad: Typ. Holdenberha.* 1895 – 897 s.